

EL CAMÍ DE SANT JAUME A L'ARAGÓ.

EL CONJUNT PICTÒRIC DE SAN JUAN DE UNCASTILLO

LAURA TORRALBO SALMÓN
Universitat Autònoma de Barcelona
lauratorralbo@hotmail.com

El ressò que un fenomen tan important com la peregrinació a Compostel·la va tenir en els segles medievals ha estat objecte d'abundant bibliografia. Bona part d'aquesta literatura s'ha dedicat a analitzar i explicar les manifestacions artístiques que expressaven la importància de la devoció a Sant Jaume i el moviment polític, econòmic, social i cultural que s'havia generat en el seu entorn. Des de les grans empreses artístiques fins a les més modestes tingueren en la seva iconografia la figura de l'apòstol i el viatge a la seva tomba com un dels temes més recurrents no només a la Península Ibèrica sinó en tota l'Europa cristiana. Una d'aquestes manifestacions, que qualificaríem entre les modestes i que potser per això no ha tingut gaire fortuna historiogràfica, és el conjunt pictòric de l'església de San Juan de Uncastillo, al nord de la província de Saragossa. La seva particular iconografia de contingut jacobeu és objecte d'anàlisi en el present treball.

Es tracta d'un conjunt d'època tardorromànica ja molt avançada i que es troba en una zona relativament allunyada de les vies principals que portaven a Compostel·la, precisament en una cronologia en la que, el que coneixem com a *camí francès* ha deixat de tenir la importància cabdal dels primers moments, entre el darrer quart del segle XI i el primer quart del XII.

En el moment àlgid de la peregrinació la coneguda coma via tolosana recorria una petita part de l'actual territori aragonès, però va ser d'una importància determinant per l'articulació i desenvolupament d'aquest regne. A més, i pel que a nosaltres ens interessa, va tenir unes importantíssimes repercussions en el terreny artístic vehiculant el contacte entre les noves produccions que sorgien entorn del camí, tant al sud de França (especialment el focus tolosà) com als territoris cristians (les obres més importants les trobem a Jaca, Frómista, León o Compostel·la, que es converteixen al seu torn en centres irradiadors). El Camí es convertirà doncs en un espai d'intercanvi i circulació del llenguatge romànic i de les particularitats de cadascun d'aquests focus.

L'estabilització política i l'avenç militar cap al sud dels territoris cristians van comportar al llarg del segle XII i començament del XIII que els centres de poder i per tant els focus artístics es desplaressin també cap al sud. Conseqüentment es va anar ampliant la xarxa de camins que portaven a Compostel·la i que en diversos moments es podien acabar unint a la via principal. En aquest marc és on hauríem d'explicar aquest singular conjunt de pintures, en el que es dona una

especial rellevància a la que potser és la figura protagonista de la ruta de peregrinació al costat de l'apòstol, el peregrí.

Uncastillo forma part de la Comarca de las Cinco Villas. Un territori que va prendre un especial protagonisme en la consolidació del regne aragonès. En aquest context, i sobretot al llarg del segle XII, és quan més creix i es desenvolupa la població, que rep el seu nom, Uncastillo, del castell que durant segles la va presidir (ja existiria aquí una fortalesa àrab). Que el segle XII va ser el moment d'esplendor de la vila ho testimonia la construcció i/o reforma de fins a sis esglésies romàniques entre la dècada de 1130 i finals de la centúria. Algunes, com la principal dedicada a Santa Maria, estan dotades d'una interessant decoració escultòrica. Entre aquests edificis religiosos un dels més tardans és l'església de San Juan, situada en un dels barris que al llarg del d'aquest període van anar creixent fora de les antigues muralles de la població, a l'altre costat del riu Cadenas.

En el moment de màxim esplendor de la peregrinació a Compostel·la, Uncastillo està relativament allunyat del camí francès, tot i que no tant com per quedar-ne del tot desvinculat. Però ja al segle XIII quan, com dèiem, els territoris de més al sud s'han estabilitzat i repoblat, molts peregrins vindran precisament pel sud, per les antigues vies romanes que en part ja s'havien utilitzat per fer els traçats més antics del camí tradicional. Eren peregrins que, independentment del seu origen, venien de Catalunya i València i s'aturaven a Saragossa, on era venerada la Verge del Pilar, un dels miracles vinculats a la predicació de Sant Jaume a Hispania. Després pujaven al nord per l'antiga via del Gállego cap al Bearn, o per la via Cesaraugusta-Pompaelo, que podia anar per Tudela o per Sos del Rey Católico. Aquesta darrera ruta travessava les Cinco Villas passant per Uncastillo, unint-se més al nord amb el camí tradicional.¹

El cert és que a Uncastillo hi ha molt pocs testimonis del pas de peregrins,² però indubtablement n'hi va haver i una de les mostres més clares la tenim en les imatges que aquí analitzem.

¹ BORRÁS GUALIS, Gonzalo M. i GARCÍA GUATAS, Manuel, *La pintura románica en Aragón*, Zaragoza, 1978, p. 38; LAMBAN MONTAÑÉS, Javier, "El Camino de Santiago, bajo las aguas del Pantano de Yesa", a *Suessetania*, 11 (1990), p. 2-12, espec. p. 7; UBIETO ARTETA, Antonio, *Los caminos de Santiago en Aragón*, obra inconclusa, revisada y completada por María Desamparados Cabanes Pecourt y María Isabel Falcón Pérez, Zaragoza, 1993, p. 109, 116-117, 121; CABANES PECOURT, María Desamparados y FALCÓN PÉREZ, María Isabel, "Los caminos a Santiago", a *Caminos y comunicaciones en Aragón*, coord. Mª A. Magallón, I.F.C., Zaragoza, 1999, p. 101-112, espec. 107-109; AURÍA LABAYEN, José Ramón, *Noticias históricas sobre el arte en Uncastillo en la Edad Moderna*, Zaragoza, 2009, p. 231.

² UBIETO ARTETA, Antonio, *Los caminos de Santiago...*, p. 117, posa de relleu un document datat entre l'any 1158 i 1163 en el que es consigna una venda de terres realitzada *in anno quando fuerunt illos Barzolonenses in Uno Castello*. Per l'autor la presència d'aquests a la vila ha d'estar relacionada amb la peregrinació a Compostel·la, tot i que en el text no es dona cap indicació en aquest sentit.

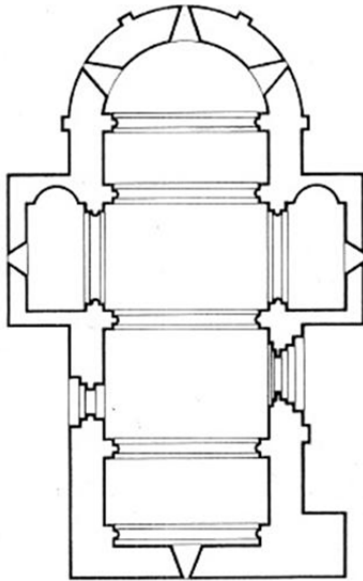

Fig. 1 Església de San Juan, Uncastillo (foto: SANCHO, Mª P., CODESAL, J. A., i SOBRADIEL, P. I., *Uncastillo. Catálogo monumental. Propuestas de actuación*, Zaragoza, 1984, p. 96).

Les pintures es troben a l'absidiola del braç sud del petit transsepte de l'església. Es tracta d'un edifici modest, de dimensions relativament reduïdes, amb una sola nau coberta amb volta de canó apuntada a la que s'obre un únic absis semicircular a l'est (fig. 1). Previ a l'arrencament de la conca absidal s'obren dos petits i estrets trams d'un transsepte que també es cobreixen amb volta de canó apuntada, transversal a la de la nau. Aquests tenen encabits en els seu mur est sengles absidioles, una de les quals conserva la decoració esmentada. L'edifici no presenta massa interès des del punt de vista arquitectònic, movent-se en els paràmetres de la resta temples coetanis de la població i de la regió, amb la particularitat de tenir transsepte, el que no és habitual en aquesta zona. Es data de forma un tant genèrica a finals del segle XII.³ I és que respecte a altres edificis d'Uncastillo, l'església de San

Juan és la possiblement més mal documentada. Una donació datada entre 1119 i 1130, cita l'església y el cementiri de Sant Joan,⁴ i no és fins més d'un segle més tard que tornem a trobar una referència textual, en un moment proper a la realització de les pintures. En aquest cas el document no es conserva, però que és ressenyat per un dels capellans i cronistes de la població que el va veure a l'arxiu de la parròquia de Santa Maria. S'hi esmenta que l'any 1249 el jurats de la vila acorden fer a San Juan una donació *d'extensos termes*.⁵

El principal interès de la decoració pictòrica que ens ocupa és la seva particular iconografia, ja que des del punt de vista formal i de qualitat no és una obra massa important. A més ens trobem amb una dificultat. L'edifici va arribar a mitjans del segle XX en un estat força lamentable ja que era

³ ABBAD RÍOS, Francisco, *Catálogo monumental de España*, Zaragoza, 1957, p. 718; MORENO CHICHARRO, Francisco, *Historia y arte de Uncastillo*, Madrid, 1977, p. 38; SANCHO, Mª P., CODESAL, J. A., i SOBRADIEL, P. I., *Uncastillo. Catálogo monumental. Propuestas de actuación*, Zaragoza, 1984, p. 95; SUREDA I PONS, Joan, *La pintura románica en España (Aragón, Navarra, Castilla-León y Galicia)*, Madrid, 1985, p. 371; LOMBA SERRANO, Concha, "Inventario artístico de bienes inmuebles del partido judicial de Ejea. Uncastillo", a *Suesstania*, 12 (1992), p. 54-70, espec. 61; AURÍA LABAYEN, José Ramón, *Noticias históricas sobre el arte...*, p. 227.

⁴ MARTIN DUQUE, Ángel J., "Cartulario de Santa María de Uncastillo (siglo XII)", a *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 7 (1962), p. 647-740, espec. p. 668-669 doc. 7; MORENO CHICHARRO, Francisco, *Historia y arte...*, p. 38.

⁵ BAYARTE ARBUNIES, Emilio, *Breves noticias históricas de la villa de Uncastillo y sus iglesias*, Zaragoza, 1941; ABBAD RÍOS, Francisco, *Catálogo monumental...*, p. 718; MORENO CHICHARRO, Francisco, *Historia y arte...*, p. 38; BORRÁS GUALIS, Gonzalo M. i GARCÍA GUATAS, Manuel, *La pintura románica...*, p. 294; GIMÉNEZ AÍSA, Mª Pilar, *Guía del arte románico en Cinco Villas*, Uncastillo, 2007, p. 65-66.

utilitzat com a paller i estable.⁶ Això va afectar de manera important el conjunt pictòric que era força malmès quan es va realitzar una restauració entre finals de la dècada de 1970 i començaments de la següent. Una restauració en la que sembla que algunes parts es van alterar, mentre que altres potser ja havien patit modificacions anteriors en dates indeterminades després de la realització de la decoració. El cert és que, tot i que és difícil de precisar, en observar atentament veurem que hi ha alguns retocs i afegits que semblen posteriors i que en algun cas plantegen canvis en la iconografia.

En realitat aquesta decoració consta de dos cicles iconogràfics: el més important dedicat a sant Jaume, situat a l'absidiola i el mur que l'envolta, i un altre, que podríem qualificar de secundari i que té com a protagonista santa Margarida, ubicat en els costats nord i oest del pilar d'accés al braç sud del transsepte (fig. 2).

Fig. 2 Església de San Juan, Uncastillo, absidiola sud i semi-columna adossada al mur est del braç sud del transsepte (foto de l'autora).

El cicle de sant Jaume està presidit per la figura principal que ocupa el centre de la volta de quart d'esfera i part de l'hemicicle absidal. Es tracta d'una figura masculina de grans dimensions,

⁶ ABBAD RÍOS, Francisco, *El Románico en Cinco Villas*, Zaragoza, 1954, p. 22.

assegada sobre un tron sense respall i amb un gran coixí. La seva actitud ha comportat força confusions, ja que porta barba, nimbe, túnica i mant asimètric, un llibre obert a la ma esquerra i fa l'acció de beneir amb la dreta. Aquests trets són característics de la representació de la figura de Crist en Majestat, i així l'havien identificat autors com Post, Abbad Ríos, Gonzalo Borrás y Manuel García Guatas o Mª C. Lacarra Ducay.⁷ No obstant, els personatges representats als seus peus, dos peregrins de dimensions més reduïdes sobre els que tornarem més endavant (fig. 3), i les escenes que flanquegen aquesta figura central permeten identificar-la com un sant Jaume al que els peregrins arribats a Compostela estan adorant, tal com ja va plantejar Gudiol l'any 1971.⁸

Fig. 3 Església de San Juan, Uncastillo, hemicicle de l'absidiola sud, peregrins adorant Sant Jaume (foto de l'autora).

Respecte a les escenes, la situada a l'esquerra presenta un altre punt controvertit de la iconografia. S'hi representa un baptisme executat per un personatge barbat i nimbat a un home situat a dins d'una pica baptismal. Els acompanyen tres personatges masculins més, un dels quals porta una tovallola, i en els que veiem que es barregen la túnica i el mant amb robes pròpies del període medieval. La identificació concreta de l'escena ha plantejat problemes ja que la inscripció situada a la part superior ens ha arribat incompleta i no és massa explícita. Hi llegim POPVUL[US]: CREDEN... ..S..., que podem traduir com a *El poble creient* o millor *el poble que*

⁷ POST, Chandler R., *A History of Spanish Painting*, Vol. I, Cambridge, Massachussets, Harvard University Press, 1930, p. 172; ABBAD RÍOS, Francisco, *El Románico en...*, p. 94; ABBAD RÍOS, Francisco, *Catálogo monumental...*, p. 719; LACARRA DUCAY, Mª Carmen, "Para una aproximación al estudio de la pintura mural gótica en los Estados de la Corona de Aragón", a *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 10 (1975), p. 621-651, espec. 631; MORENO CHICHARRO, Francisco, *Historia y arte...*, p. 39; BORRÁS GUALIS, Gonzalo M. i GARCÍA GUATAS, Manuel, *La pintura románica...*, p. 39-40, 300; SANCHO, Mª P., CODESAL, J. A. i SOBRADIEL, P. I., *Uncastillo. Catálogo monumental...*, p. 96; LOMBA SERRANO, Concha, "Inventario artístico...", p. 61.

⁸ GUDIOL I RICART, José, *Pintura medieval en Aragón*, Zaragoza, 1971, p. 12,71; en el que el segueixen SUREDA I PONS, Joan, *La pintura románica...*, p. 372; GIMÉNEZ AÍSA, Mª Pilar, *Guía del arte románico...*, p. 65-66.

creu en Jesús, ja que la S pertanyeria a la paraula IEHSUS.⁹ Autors com Ricardo del Arco veien aquí el baptisme de Jesucrist, Abbad Ríos Sant Joan Baptista batejant un personatge anònim, o Cook i Gudiol parlaven de Sant Pere batejant probablement Sant Jaume.¹⁰ Però Post, que en això no va ser massa seguit, ens fa mirar l'escena de la dreta per aclarir el significat de la primera.¹¹ En aquesta veiem al centre un personatge nibat, amb barba i túnica molt similar a l'oficiant del bateig, que es portat per uns soldats (sobre els que la M de Milites no deixa dubte del seu paper) davant d'un jutge. La inscripció IACOBV[US] sobre seu ens indica que es tracta de sant Jaume portat davant Herodes Agripa, qui el faria decapitar.¹² Per tant l'episodi del baptisme seria oficiat pel mateix Sant Jaume.¹³

Arribats en aquest punt cal a més precisar de quin baptisme es tracta. En aquest sentit Borrás i García Guatas esmentaven un dels episodis importants de la vida de Sant Jaume, la conversió del mag Hermogènes i el seu deixeble Filetus.¹⁴ Si bé és cert que, efectivament, aquest és un des passatges més importants de la vida i els miracles de l'apòstol, també ho és que ni els textos ni la iconografia sobre el tema fan incidència en el bateig d'aquests personatges, i si sobre altres moments de la seva conversió. En canvi hi ha una escena de baptisme relacionada amb la passió de Sant Jaume, que, si bé no és molt representada, té algun precedent iconogràfic, i a més és tractada en els textos. Es tracta del baptisme de Josies, escriba de la cort d'Herodes encarregat de portar sant Jaume davant el rei que havia de condemnar-lo.¹⁵ En aquet trajecte sant Jaume va curar un paralític,

⁹ CABAÑERO SUBIZA, Bernabé i ESCRIBANO SÁNCHEZ, J. Carlos, "Corpus de las inscripciones medievales de las Cinco Villas (Zaragoza) siglos XII y XIII", a *Suessetania*, 12 (1992), p. 131-150, espec. p. 142.

¹⁰ COOK Walter W. S. i GUDIOL I RICART, Josep *Pintura e imageria románicas*, Ars Hispaniae IV, Madrid, 1950, p. 107-108 figs. 83 y 84; ABBAD RÍOS, Francisco, *El Románico en...*, p. 94; ABBAD RÍOS, Francisco, *Catálogo monumental...*, p. 719; GUDIOL I RICART, José, *Pintura medieval...*, p. 12; LACARRA DUCAY, Mª Carmen, "Para una aproximación...", p. 631, MORENO CHICHARRO, Francisco, *Historia y arte...*, p. 39.

¹¹ POST, Chandler R., *A History of Spanish...*, p. 172-173.

¹² ABBAD RÍOS, Francisco, *El Románico en...*, p. 94, va identificar aquesta escena amb un altre episodi de la vida de Sant Joan, aquell en el que el baptista va ser portat davant Herodes Agripa. CABAÑERO SUBIZA, Bernabé i ESCRIBANO SÁNCHEZ, J. Carlos, "Corpus de las inscripciones medievales...", p. 142.

¹³ POST, Chandler R., *A History of Spanish...*, p. 172-173.

¹⁴ BORRÁS GUALIS, Gonzalo M. i GARCÍA GUATAS, Manuel, *La pintura romànica...*, p. 302; SANCHO, Mª P.; CODESAL, J. A. i SOBRADIEL, P. I., *Uncastillo. Catálogo monumental...*, p. 96; LOMBA SERRANO, Concha, "Inventario artístico...", p. 61.

¹⁵ La Bíblia tan sols recull la mort de l'apòstol a Fets dels Apòstols 12,1-3. Son altres textos els que narren la *Passio* de Sant Jaume, entre els que cal destacar el *Liber Sancti Iacobi*, en una de les seves còpies més importants el *Codex Calixtinus*, MORALEJO, A., TORRES, C. i FEO, J. (trads.), *Liber Sancti Iacobi. Codex Calixtinus*, Santiago de Compostela, 1951, p. 51, 98-99, 119-120, 122, 129-131, 182, 256, 275, 289, 298 o més tard la *Llegenda Daurada*, VORÁGINE, Santiago de la, *La Leyenda Dorada*, trad. Fray José Manuel Macías, Madrid 1982 (1995), I, p. 398-399. Sobre aquest i altres textos també consultar VÁZQUEZ DE PARGA, Luis; LACARRA DE MIGUEL, José M^a i URÍA RIU, Juan, *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*, Pamplona, 1992 (Edición facsímil de la realizada en 1948 por el CSIC), I, p. 180, 185-187, 190-191; HERWAARDEN, Jan Van, "Saint James in Sapin up to the 12th century", a *Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins*, München-Zürich, 1984, p. 235-247, espec. 236; PLÖTZ, Robert, "Traditiones hispanicae Beati Iacobi. Les origines du culte de Saint-Jacques à Compostelle", a *Santiago de Compostela. 1000 ans de Pèlerinage Européen*, Gand, 1985, p. 27-39, espec. 28; STEPPE, J.K., "L'iconographie de Saint-Jacques le Majeur (Santiago)", a *Santiago de Compostela. 1000 ans de Pèlerinage Européen*, Gand, 1985, p. 129-153, espec. 129-130; DIAZ Y DIAZ, Manuel C., "La Litterature

fet davant del qual Josies va quedar convençut i va adoptar el cristianisme.¹⁶ Això li va comportar a ell també la condemna a mort, i és just camí del patíbul quan, demanant aigua a un dels soldats, l'apòstol el va batejar.

Són, com dèiem, escenes poc representades en la iconografia jacobea, especialment la del baptisme de Josies. Un dels precedents més importants el tenim en una sèrie de capitells originaris de l'església de l'Anunciació de Nazaret,¹⁷ realitzats en el darrer terç del segle XII en el marc de les produccions cristianes tardorromàniques a Terra Santa. Es conserven cinc capitells que majoritàriament contenen temes relacionats amb els apòstols. De sant Jaume es representen el baptisme de Josies i de la mort del sant. Amb posterioritat, durant els segles XIII, XIV i XV tampoc ha estat un tema molt desenvolupat, però en tenim un exemple de gran qualitat al gran altar de plata de la catedral de Pistoia, realitzat en el darrer quart del segle XIV.¹⁸

Per altra banda, flanquejant la imatge central, a la volta de quart d'esfera de l'absidiola, trobem la representació de nou de peregrins (fig. 4). Tres d'ells a l'esquerra i tres a la dreta (aquests molt malmesos) emfasitzen el protagonisme d'aquestes figures en el conjunt.

Com hem dit, el fet de que siguin figures de peregrins els que flanquegin la figura central, dona més versemblança a la interpretació de que es tracti de la representació de sant Jaume en una tipologia pròpia d'un Crist en Majestat. De fet no és un cas aïllat, actituds similars les podem trobar en el sant Jaume del *Codex Calixtinus* o en el que presideix el mainell del Pòrtico de la Gloria, en el

jacobite jusqu'au XIIIe siècle", a *Santiago de Compostela. 1000 ans de Pèlerinage Européen*, Gand, 1985, p. 165-171; DIAZ Y DIAZ, Manuel C., "Santiago el Mayor a través de los textos", a *Santiago, Camino de Europa. Culto y cultura en la peregrinación a Compostela*, (Catalogo Exposición), Santiago, 1993, p. 3-15, espec. 9-10; DIAZ Y DIAZ, Manuel C., "La passio Iacobi", a *De Santiago y de los caminos de Santiago*, Colección de inéditos y dispersos preparada por Manuela Domínguez García, Santiago de Compostela, 1997, p. 17-52; SINGUL LORENZO, Francisco, *Historia cultural do camiño de Santiago*, Vigo 1999, p. 19; YARZA LUACES, Joaquín, "Iconografía de Santiago. Una primera visión global medieval", a *El Camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrés internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida, els dies 16, 17 i 18 d'Octubre de 2003*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007, p. 239-265, espec. 241.

¹⁶ Ja recullen aquesta identificació SUREDA I PONS, Joan, *La pintura romànica...*, p. 372; GIMÉNEZ AÍSA, Mª Pilar, *Guía del arte románico...*, p. 65-66.

¹⁷ DESCHAMPS, Paul, *Terre Sainte romane*, St.-Léger-Vauban (Yonne), Abbaye Ste.-Marie de la Pierre-qui-Vire, 1964, p. 250-255; MORALEJO ÁLVAREZ, Serafín, "Capitel con episodios de la vida de Santiago y de San Bartolomé (vaciado)", n^o catálogo 172, a *Santiago, Camino de Europa. Culto y cultura en la peregrinación a Compostela*, (Catalogo Exposición), Santiago de Compostela, 1993, p. 494; JACOBY, Zehava, "Le botteghe di scultura del regno latino di Gerusalemme nel secolo XII", a REY-DELQUÉ, Monique (a cura di): *Le crociate. L'oriente e l'occidente da Urbano II a San Luigi 1096-1270*, Milano, 1997, p. 279-285; PACE, Valentino, "Scultura della Terrasanta e scultura europea", a REY-DELQUÉ, Monique (a cura di): *Le crociate. L'oriente e...*, p. 291-297; MARINO, Luigi i NENCI, Cinzia, "La arquitectura de las cruzadas", a CASSANELLI, Roberto, (a cargo de), *El arte en el Mediterráneo en la época de las cruzadas*, Barcelona, 2000, p. 63-83, espec. p. 70; MOYA VALDÉS, Concepción, *El arte cruzado en Palestina*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2004 (Tesi doctoral inèdita), p. 199-203, 348-349, 461.

¹⁸ GAI, Lucia, *L'altare argenteo di San Iacopo nel Duomo di Pistoia*, Torí, 1984; YARZA LUACES, Joaquín, "Iconografía de Santiago...", p. 259-260, cita aquest i algun altre exemple.

que a més el sant porta el bastó propi del peregrí que acabaran adoptant la majoria d'aquestes imatges, però que a Uncastillo no apareix.

Fig. 4 Església de San Juan, Uncastillo, volta de l'absidiola sud, peregrins (fotos de l'autora).

A la part superior del mur que emmarca l'absidiola es representen cinc figures de gran format separades en tres àmbits però que formarien una sola escena, la interpretació de la qual també genera certs dubtes. A l'esquerra dos personatges masculins nimbats, amb túnica i mant, alcen les mans unides i en perfil de tres quarts es dirigeixen cap al centre. Sengles inscripcions, una al costat de cada figura, avui desaparegudes, els identificaven com a Joan IOH[ANNE]S (el més jove i sense barba) i Jaume IACOB[VS], barbat i el més proper al centre.¹⁹ El sector central es ocupat per la part superior del cos d'un jove imberbe, nibat i de nou amb túnica i mant, i que donat el lloc preminent cal identificar amb un jove Crist en la línia del Crist apol·lini, habitual amb el mon bizantí (precisament aquesta és una de les filiacions formals que podem donar a aquest conjunt). Un tipus d'imatge cristològica que en el tardorromànic tindrà força difusió a l'Europa Occidental. Finalment, a la dreta les figures que plantegen més dubtes.

En primer terme hi veiem un personatge barbat, nibat, amb túnica i mant, amb la ma dreta alçada i un rotlle a l'esquerra, que, de nou en perfil de tres quarts, es dirigeix cap al centre. Al seu darrera hi ha una altra figura masculina de la que en veiem el cap, les espatlles i la ma esquerra una mica alçada. En aquest cas no conservem ni coneixem que hi hagués cap inscripció que identificativa dels personatges. La presència clara de Jaume i el seu germà Joan, així com la de

¹⁹ CABAÑERO SUBIZA, Bernabé i ESCRIBANO SÁNCHEZ, J. Carlos, "Corpus de las inscripciones medievales...", p. 143.

Crist, feien associar les dues figures no identificades amb Pere i el seu germà Andreu, i l'escena amb la crida o elecció dels apòstols. Les dues parelles de germans van ser cridats a l'apostolat per Crist mentre pescaven i es troben entre els seus preferits segons els evangelis.²⁰ Així ho plantegen la majoria d'autors que han escrit sobre les pintures d'Uncastillo.²¹ Però si ens mirem bé aquesta darrera figura veiem que en primer lloc la composició espacial és asimètrica respecte a l'escena de l'esquerra, on Jaume i Joan tenen el suficient espai per tots dos. A la dreta quasi tot l'espai sembla ocupar-lo la primera figura, mentre que la segona hi és encabida amb dificultat. A més, les seves característiques la mostren com un element inacabat o del que tan sols se n'han fet els plantejaments amb una gruixuda línia. Per altra banda aquesta línia dibuixa uns flocs arriassats en forma de cargol, tant a la barba com als cabells, que es distancien clarament de les cabelleres i barbes dels altres personatges. Finalment, la proporció del rostre sembla més petita que la de la resta. Tot plegat sembla situar-nos davant la factura d'una ma diferent a la que va realitzar tot el conjunt. Però no només això, sinó que a més ens indica que probablement aquest personatge en principi no formava part de l'escena en el moment en que aquesta va ser concebuda i realitzada. Per tant podem plantejar com a hipòtesi que és una figura afegida, en una data indeterminada. Les imatges més antigues ens presenten un mur molt brut, però sembla que abans de la restauració de finals del segle XX ja hi era.

Si en el moment en que es va realitzar la decoració aquesta darrera figura no hi era, això vol dir que els personatges que envoltaven Jesucrist eren tres. Identificats per les inscripcions Jaume i el seu germà Joan, per la seva presentació el tercer seria sant Pere. Pere, Jaume i Joan van ser els apòstols més propers a Crist i sovint són definits com els seus *preferits*. Van ser els únics admesos a casa de Jairo quan Jesús va ressuscitar la seva filla²², i el que és més important, van ser els únics cridats per acompanyar a Crist al Mont Tabor on va tenir lloc la Transfiguració, i per tants els únics que la van presenciar.²³ És probable que sigui aquesta l'escena representada aquí.

²⁰ Mt 4, 18-22.

²¹ POST, Chandler R., *A History of Spanish...*, p. 174; BORRÁS GUALIS, Gonzalo M. i GARCÍA GUATAS, Manuel, *La pintura romànica...*, p. 296, 302; SANCHO, Mª P., CODESAL, J. A. i SOBRADIEL, P. I., *Uncastillo. Catálogo monumental...*, p. 97; SUREDA I PONS, Joan, *La pintura romànica...*, p. 373; LOMBA SERRANO, Concha, "Inventario artístico...", p. 61; GIMÉNEZ AÍSA, Mª Pilar, *Guía de Uncastillo*, Zaragoza, 2003, p. 66; GIMÉNEZ AÍSA, Mª Pilar, *Guía del arte románico...*, p. 65-66.

²² Mt 9, 18-26; Mc 5, 35-43, Llc 8, 40-56.

²³ Mt 17, 1-8, Mc 9, 2-8, Llc 9, 28-36, 2Pe 1, 16-18. Així ho recull un sermó del Llibre I del *Liber Sancti Iacobi* MORALEJO, A., TORRES, C. i FEO, J. (trads.), *Liber Sancti Iacobi...*, p. 59-61, 131, 140-142, 160-170, 233, 303, i la *Llegenda Daurada*, VORÁGINE, Santiago DE LA, *La Leyenda...* I, p. 397. En el mateix sentit VÁZQUEZ DE PARGA, Luís; LACARRA DE MIGUEL, José M^a i URIA RIU, Juan, *Las peregrinaciones...*, I, p. 401; YZQUIERDO PERRÍN, Ramón, "Historiografía e iconografía de Santiago en la catedral compostelana", a ESTEFANIA, D. i POCIÑA, A. (eds.) *Géneros literarios romanos (Aproximación a su estudio)*, Madrid, 1996, p. 1-52, espec. p.5; GARCÍA TURZA, Javier, "Lo imaginario y lo real en la figura de Santiago", a *El Camino de Santiago y la sociedad medieval*, Logroño, 2000, 15-28, espec. 16.

Fig. 19 Església de San Juan, Uncastillo, semi-columna adossada al mur est del braç sud del transsepte, Santa Margarida (foto de l'autora).

Pel que fa al petit cicle protagonitzat per la figura femenina de l'esquerra, es tracta d'imatges força genèriques que han portat a dubtar sobre la seva identificació. És cert que no presenta un interès massa destacat i de fet la majoria d'autors, que han tractat les pintures d'Uncastillo ni tan sols l'esmenten. En primer lloc, la columna l'ocupa un personatge femení coronat amb un llibre a la ma (fig. 5). Una inscripció ens proporciona els caràcters MA R, que efectivament han portat veure-hi Santa Margarida.²⁴ Al mur sobre el que s'adossa la columna hi trobem quatre escenes. A la part superior esquerra una figura femenina nimbada amb una gran capa sobre les espatlles i sobre la qual veiem el cap molt esquemàtic d'una fera, probablement un lleó. A sota, la mateixa dona apareix agenollada i orant. A la part superior dreta un episodi de flagel·lació, amb la inscripció MA V,²⁵ i finalment, sota aquest una possible escena d'enterrament, amb la inscripció MA B.²⁶ Respecte a aquesta darrera escena J.R. Auría Labayen apunta que estaríem davant la santa lligada i submergida en oli bullent, alterant-se la composició en la restauració per donar-li un sentit funerari.²⁷ Per aquest autor això ens situaria davant un dels turments de santa Cristina, establint una possible relació entre l'església de San Juan i l'Hospital de peregrins de Santa Cristina de Somport, situat al Pirineu aragonès i un dels tres més importants en paraules d'Aimeric Picaud a la *Guia de Peregrí*. A més cal apuntar la relació entre aquest hospital i Uncastillo, especialment en el segon quart del segle XII, quan van ser senyors de la vila els vescomtes de Bearn Gastò

IV i la seva esposa Talesa, grans benefactors del monestir pirinenc. Certament són episodis que reben un tractament prou genèric com per que no defineixin cap figura concreta. Però, tot i que aquesta relació es presenta com a prou atractiva i en algun punt fins i tot plausible, encara hi ha una

²⁴ CABAÑERO SUBIZA, Bernabé i ESCRIBANO SÁNCHEZ, J. Carlos, "Corpus de las inscripciones...", p. 142.

²⁵ SUBIZA, Bernabé i ESCRIBANO SÁNCHEZ, J. Carlos, "Corpus de las inscripciones...", p. 142.

²⁶ SUBIZA, Bernabé i ESCRIBANO SÁNCHEZ, J. Carlos, "Corpus de las inscripciones...", p. 142-143.

²⁷ AURÍA LABAYEN, José Ramón, *Noticias históricas sobre el arte...*, p. 230-235.

altra escena que ens proporciona una clau més versemblant per una identificació amb santa Margarida. Es troba en el tombant nord del mur cap a la capçalera i en ella veiem com una fera, un lleó, devora a una dona, mentre que de la part superior en sorgeix una ma sota la que hi llegim la paraula INFRA (a sota).²⁸ Aquest si és un episodi que podem relacionar més estretament amb el martiri de santa Margarida, en el que segons algunes versions el lleó és un drac.²⁹ Un altre tema és la relació del cicle de Sant Jaume amb el de Santa Margarida, que no tractarem aquí.

He deixat per al final les figures dels peregrins, les més immediates en la seva lectura però no menys importants ja que ens proporcionen la clau per establir que ens trobem davant d'un cicle jacobeu. Com hem vist hi ha un conjunt de sis peregrins a la volta de quart d'esfera de l'absidiola (fig. 4). Curiosament tots sis segueixen la mateixa direcció trencant la simetria. Aquesta direcció els porta a caminar de sud a nord, justament la direcció que seguirien els peregrins que entrarien a Uncastillo per aquesta zona, venint del sud, probablement de Saragossa, trobant-se com a primer temple de la població l'església de San Juan. Són tots figures masculines barbades i que tenen, alguns, certament no tots, dels atributs del peregrí. En primer lloc les esclavines, en aquest cas curtes, un tipus d'abric o capa obert pels costats que cobria el cos del peregrí facilitant-li els moviments i que acostumava a tenir caputxa.³⁰ Normalment estaven realitzades amb cuir i protegien del fred i de la pluja. També era habitual el barret en aquest cas de casquet rodó i amb les ales curtes, tot i que el peregrí més gran de la dreta sembla que les porta aixecades.³¹ Un dels atributs imprescindibles el bastó o bordó, que tal com ens diu el *Liber Sancti Iacobi* tenia la funció de recolzament físic, però sobretot era una arma per protegir-se de besties com els llops.³² Aquests

²⁸ SUBIZA, Bernabé i ESCRIBANO SÁNCHEZ, J. Carlos, "Corpus de las inscripciones...", p. 142.

²⁹ FERRANDO ROIG, Juan, *Iconografía de los santos*, Barcelona, 1950 (1991), p. 187; SUREDA I PONS, Joan, *La pintura romànica...*, p. 373; VORÁGINE, Santiago DE LA, *La Leyenda...*, I, p. 376-378.

³⁰ VÁZQUEZ DE PARGA, Luís; LACARRA DE MIGUEL, José M^a i URÍA RIU, Juan, *Las peregrinaciones...*, I, p. 124; BORRÁS GUALIS, Gonzalo M. i GARCÍA GUATAS, Manuel, *La pintura romànica...*, p. 304; PORTELA SANDOVAL, Francisco, "El Camino de Santiago, fomento histórico-artístico", a *Ciclo de conferencias sobre el Románico y el Camino de Santiago*, Palencia, 1983, p. 5-21, espec. p. 10; STEPPE, J.K., "L'iconographie de Saint-Jacques...", p. 138; CAUCCI VON SAUCKEN, Paolo, "Vida y significado del peregrinaje a Santiago", a CAUCCI VON SAUCKEN, Paolo (coord.), *Santiago. La Europa del peregrinaje*, Barcelona, 1993, p. 91-113, escpc.; SINGUL LORENZO, Francisco, *Historia cultural do camiño...*, p. 69; BERLABÉ I JOVÉ, Carmen, "Iconografía del pelegrí a les terres de Lleida", a *El Camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrès internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida, els dies 16, 17 i 18 d'Octubre de 2003*, Barcelona, 2007, p. 267-275, espec. p. 267.

³¹ VÁZQUEZ DE PARGA, Luís; LACARRA DE MIGUEL, José M^a i URÍA RIU, Juan, *Las peregrinaciones...*, I, p. 124; BORRÁS GUALIS, Gonzalo M. i GARCÍA GUATAS, Manuel, *La pintura romànica...*, p. 304; PORTELA SANDOVAL, Francisco, "El Camino de Santiago...", p. 10; STEPPE, J.K., "L'iconographie de Saint-Jacques...", p. 138; CAUCCI VON SAUCKEN, Paolo, "Vida y significado del peregrinaje...", p. 102; SINGUL LORENZO, Francisco, *Historia cultural do camiño...*, p. 69; BERLABÉ I JOVÉ, Carmen, "Iconografía del pelegrí...", p. 267.

³² VÁZQUEZ DE PARGA, Luís; LACARRA DE MIGUEL, José M^a i URÍA RIU, Juan, *Las peregrinaciones...*, I, p. 124-127; MORALEJO, A.; TORRES, C. i FEO, J. (trads.), *Liber Sancti Iacobi...*, p. 204-205; BORRÁS GUALIS, Gonzalo M. i GARCÍA GUATAS, Manuel, *La pintura romànica...*, p. 304; STEPPE, J.K., "L'iconographie de Saint-Jacques...", p. 136; STEPPE, J.K., "L'iconographie de Saint-Jacques...", p. 136; JACOMET, Humbert, "Le bourdon, la besace et la coquille", a *Archeologia*, 258 (1990), p. 42-50; CAUCCI VON SAUCKEN, Paolo, "Vida y significado del peregrinaje...", p. 100-101; GÓMEZ GÓMEZ, Agustín, "Viajeros en el arte románico: una iconografía de pobres y peregrinos", a *Viajes y viajeros en*

personatges però no porten un dels elements més tradicionals, la bossa o sac en bandolera que en canvi si trobem en un dels peregrins agenollats als peus de la figura de Sant Jaume (fig. 3).³³ La seva indumentària és la mateixa que acabem de comentar, a la que hem de sumar la bossa que porta la figura de la dreta. En ella els viatgers portaven l'aliment, els documents i útils imprescindibles per a l'ús diari.

És un objecte interessant perquè des dels moments àlgids de la peregrinació ha caracteritzat al viatge i al viatger. A més la iconografia ha fet que tant barrets com bosses portessin sovint els símbols propis de cada peregrinació, la creu en el cas de Terra Santa o la petxina en el cas de Sant Jaume.³⁴ Així ho podem veure en els peregrins del timpà d'Autun, o en un dels relleus dels pilars del claustre de Santo Domingo de Silos, en el que Jesucrist apareix caracteritzat com a peregrí. Aquests símbols o ensenyes eren adquirits al punt final de la ruta, i per tant eren un record i a la vegada un símbol de que s'havia assolit la fita. Així s'explica que el peregrí que apareix a Uncastillo no porti la petxina, perquè està de camí a Compostel·la, o millor, i acaba d'arribar i està adorant al Sant. Però en canvi porta la creu. És possible que aquí se'ns estigui indicant que ja ha estat a Terra Santa, i que ara fa una altra de la peregrinacions majors del període medieval. Aquest detall guanya pes si tenim en compte que a més ens pot servir per emmarcar cronològicament aquest conjunt, a falta d'altres elements indicatius.

De peregrinacions a Terra Santa se'n van fer durant molt de temps, aquestes eren perilloses i moltes vegades era impossible assolir l'objectiu, especialment en els períodes en que la ciutat de Jerusalem estava en mans dels àrabs.³⁵ Ara veurem que la majoria dels autors estan d'acord en que des del punt de vista formal i estilístic les pintures s'han de situar ja entrat el segle XIII. En aquestes

la España medieval, Actas del V Curso de Cultura Medieval celebrado en Aguilar de Campoo (Palencia) del 20 al 23 de Septiembre de 1993, Aguilar de Campoo, 1997, p. 401-422; ROMANO ROCHA, Pedro, "El peregrino a Santiago y la oración de la iglesia", a *Santiago, Camino de Europa. Culto y cultura en la peregrinación a Compostela*, (Catalogo Exposición), Santiago de Compostela, 1993, p. 17-35; SINGUL LORENZO, Francisco, *Historia cultural do camiño...*, p. 69; BERLABÉ I JOVÉ, Carmen, "Iconografía del pelegrí...", p. 267.

³³ VÁZQUEZ DE PARGA, Luís; LACARRA DE MIGUEL, José M^a i URÍA RIU, Juan, *Las peregrinaciones...*, I, p. 124; MORALEJO, A.; TORRES, C. i FEO, J. (trads.), *Liber Sancti Iacobi...*, p. 204-205; BORRÁS GUALIS, Gonzalo M. i GARCÍA GUATAS, Manuel, *La pintura románica...*, p. 304; STEPPE, J.K., "L'iconographie de Saint-Jacques...", p. 136; JACOMET, Humbert, "Le bourdon, la besace...", p. 42-50; CAUCCI VON SAUCKEN, Paolo, "Vida y significado del peregrinaje...", p. 100; GÓMEZ GÓMEZ, Agustín, "Viajeros en el arte románico...", p. 401-422; ROMANO ROCHA, Pedro, "El peregrino a Santiago...", p. 17-35; BERLABÉ I JOVÉ, Carmen, "Iconografía del pelegrí...", p. 267.

³⁴ VÁZQUEZ DE PARGA, Luís; LACARRA DE MIGUEL, José M^a i URÍA RIU, Juan, *Las peregrinaciones...*, I, p. 129-134; MORALEJO, A.; TORRES, C. i FEO, J. (trads.), *Liber Sancti Iacobi...*, p. 205-206; KÖSTER, Kurt, "Les coquilles et enseignes de pèlerinage de Saint-Jacques de Compostelle et des routes de Saint-Jacques en occident", a *Santiago de Compostela. 1000 ans de Pèlerinage Européen*, Gant, 1985, p. 85-95; STEPPE, J.K., "L'iconographie de Saint-Jacques...", p. 136; GÓMEZ GÓMEZ, Agustín, "Viajeros en el arte románico...", p. 401-422; JACOMET, Humbert, "Le bourdon, la besace...", p. 42-50; SINGUL LORENZO, Francisco, *Historia cultural do camiño...*, p. 70-72; BRUNA, Denis, "Enseignes de pèlerinage et identité du pèlerin", a *Les Cahiers de Saint-Michel-de Cuxa*, XXXI (2000), p. 59-63; BERLABÉ I JOVÉ, Carmen, "Iconografía del pelegrí...", p. 268.

³⁵ SIGAL, Pierre A., "Il pellegrinaggio in Terrasanta nei secoli XII e XIII", a REY-DELQUÉ, Monique (a cura di), *Le crociate. L'oriente e l'occidente da Urbano II a San Luigi 1096-1270*, Milano, 1997, p. 169-174.

dates l'únic període en que la ciutat de Jerusalem va estar sota domini Cristià va ser entre 1229, any en que l'emperador Frederic II arriba a un pacte amb el soldà d'Egipte, i 1244 quan després de diversos conflictes la ciutat torna definitivament a mans àrabs.³⁶ Per tant van ser uns anys d'estabilitat en els que va ser possible visitar els sants llocs.

Des del punt de vista la formal la majoria d'autors estan d'acord en que el marc cronològic per les pintures hauria de ser entrat el segle XIII,³⁷ durant el primer terç o ja en la segona meitat, situant-les alguns a finals del mateix segle.³⁸ Plantejaments que es basen en comparacions estilístiques, a les que hem d'adjuntar la notícia de la donació de certs bens l'any 1249, i ara la figura d'aquest peregrí que ha visitat Terra Santa. Des d'aquest punt de vista ja hem dit que el conjunt d'Uncastillo no ha despertat tant d'interès. Es tracta d'una obra realitzada majoritàriament al tremp, amb una gamma cromàtica un tant pobra a base de blancs, especialment per als fons, i tons ocre. No trobem colors freds ni vius. Estilísticament es detecten clares influències del bizantinisme i italobizantinisme que hauria dominat la pintura tardorromànica, amb figures de cànon llarg i estilitzat com el Sant Joan i Sant Jaume de a l'esquerra del mur que emmarca l'absidiola, o imberbes com el Crist situat al centre, figures de rostres hieràtics i inexpressius. Però també trobem aquí aspectes més propis de corrents locals com la narrativitat o la manera de *retratar* els peregrins. Aquests estan situats en un pla més real i quotidià al pintor i els seus contemporanis que la resta de personatges. Estaríem en un moment tardà en el que aquests aspectes que tant pes han tingut en la darrera fase del romànic perviuen en conjunts com aquest.

Un element més incideix en aquesta cronologia i situa aquest conjunt pictòric en l'òrbita de temes jacobeus que s'estarien realitzant en el segon quart del segle XIII en altres zones de la Península. El plantejament d'un programa iconogràfic d'aquestes característiques, amb l'inqüestionable protagonisme que es dona a la figura de sant Jaume adoptant una actitud similar a la d'un Crist en Majestat, però adorat en aquest cas per peregrins, podria respondre a un plantejament proposat per Manuel Castiñeiras en altres conjunts. Segons aquest autor els treballs que es van realitzar a la catedral de Santiago de Compostel·la, l'edifici que acollia les despulles de Sant Jaume i fita de la ruta de peregrinació, en època tardorromànica, van comprendre una

³⁶ Entre l'amplia bibliografia dedicada al període de les croades MAYER, Hans E., *Historia de las cruzadas*, Madrid, 2001 (Stuttgart, Berlín, Colonia 1965), p. 311-315; HINDLEY, Geogfrey, *Las cruzadas. Peregrinaje armado y guerra santa*, Barcelona, 2004, p. 215-232.

³⁷ COOK Walter W. S. i GUDIOL I RICART, Josep *Pintura e imagería...*, p. 107-108; BORRÁS GUALIS, Gonzalo M. i GARCÍA GUATAS, Manuel, *La pintura romànica...*, p. 306; SANCHO, Mª P., CODESAL, J. A., i SOBRADIEL, P. I., *Uncastillo. Catálogo monumental...*, p. 97; POST, Chandler R., *A History of Spanish...*, p. 171 les data de forma genèrica al segle XIII.

³⁸ GUDIOL I RICART, José, *Pintura medieval...*, p. 71; LACARRA DUCAY, Mª Carmen, "Para una aproximación...", p. 631; SUREDA I Pons, Joan, *La pintura romànica...*, p. 374; GIMÉNEZ AÍSA, Mª Pilar, *Guía del arte románico...*, p. 65-66.

intervenció que no em de circumscriure únicament al Pòrtico de la Gloria sinó que de fet abastaria diverses parts de l'edifici i podria haver tingut una concepció de conjunt. Entre els treballs dirigits per Maestro Mateo a partir de 1168 i que van culminar amb la consagració de 1211, a part del Pòrtico de la Glòria es van realitzar el cor dels canonges, intervencions a les parts altes dels braços dels transseptes, i també a l'entorn de l'altar major.³⁹ En aquest moment es col·locaria la figura del sant que presideix l'altar major, i que avui veiem amb tots els retocs i afegits fets sobretot en el barroc.⁴⁰ Aquesta imatge presentaria l'apòstol amb una concepció propera a la d'un Crist en Majestat, i és la figura que anaven a adorar els peregrins. Una escenografia que hauria generat gran admiració i que seria emulada en altres contextos. Un fidel reflex d'aquesta acció és precisament el que es representa a Uncastillo. I de fet trobem iconografies parangonables en altres obres com la recentment descoberta decoració escultòrica de la capçalera de l'església de Santiago de Turégano (Segovia), en la que junt a un Crist en Majestat hi apareix la representació de l'apòstol i un grup de sis peregrins, i a la que Castiñeiras dona aquesta interpretació.⁴¹

En aquest sentit, i en relació amb Compostel·la podríem adjuntar que també el tema de la Transfiguració va tenir certa importància en la iconografia de la catedral de Sant Jaume. És cert que quan es realitzen les pintures d'Uncastillo probablement ja estaria acabat el Pòrtico de la Gloria. Aquest substituïa la projectada i segurament mai acabada façana romànica de la catedral, que com ens diu la *Guia del Peregrí* d'Aimeric Picaud, havia d'estar presidida per la representació de la Transfiguració, i alguns dels relleus de la qual avui estan a la porta de Platerias.

Per acabar cal esmentar que a Uncastillo hi ha un altre exemple en el que les arts plàstiques del romànic van atorgar un especial protagonisme a la figura del peregrí, tot i que en un altre context i en una cronologia anterior en una setanta-cinc anys. Es tracta del relleu que presideix la façana occidental de l'església de Santa Maria, la parròquia de la població. En aquesta peça es representa una adoració els mags en la que aquests son caracteritzats com a peregrins amb el bastó característic.⁴²

³⁹ CASTIÑEIRAS GONZÀLEZ, Manuel A., "El Maestro Mateo o la unidad de las artes" a *Maestros del románico en el Camino de Santiago*, Aguilar de Campoo, 2010, p. 189-239, espec. p. 197, 201, 206; CASTIÑEIRAS GONZÀLEZ, Manuel A., "Périégésis et ekphrasis: les descriptions de la cathédrale de Saint-Jacques-de-Compostelle entre la cité réelle et la cité idéale", a *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLIV, 2013, pp. 141-155.

⁴⁰ VÁZQUEZ DE PARGA, Luís; LACARRA DE MIGUEL, José M^a i URÍA RIU, Juan VÁZQUEZ DE PARGA, Luís; LACARRA DE MIGUEL, José M^a i URÍA RIU, Juan, *Las peregrinaciones...*, I, p. 571; YZQUIERDO PERRÍN, Ramón, "Historiografía e iconografía de Santiago", p. 34-35.

⁴¹ CASTIÑEIRAS GONZÀLEZ, Manuel A., "El Maestro Mateo o...", p. 232-233; CASTIÑEIRAS GONZÀLEZ, Manuel A., "Un nuevo testimonio de la iconografía jacobea: los relieves pintados de Santiago de Turégano (Segovia) y su relación con el altar mayor de la Catedral de Santiago", a *Ad Limina*, vol. 3, n^o3, 2012, pp. 73-117 (especialment pp. 104-106) y CASTIÑEIRAS GONZÀLEZ, Manuel A., "Périégésis et ekphrasis: les descriptions...", pp. 154-155.

⁴² OCON ALONSO, Dulce y RODRIGUEZ-ESCUDERO SÁNCHEZ, Paloma: "Los Magos de Oriente, Santos Patronos y Peregrinos a través de una portada de Santa María de Uncastillo (Zaragoza)", en "*Los caminos del arte*" IV Congreso Español de Historia del Arte C.E.H.A. Tomo III. Camino y viajes en el Arte. Santiago de Compostela 16-20 junio 1986,

El conjunt pictòric d'Uncastillo pren doncs relleu en fer èmfasi en la figura del peregrí, en una cronologia en la peregrinació a Compostela ha perdut pes, i fent-se ressò d'un fet important en el context jacobeu com la finalització de la gran escenografia que s'havia desenvolupat a la catedral compostel·lana amb la finalització de les obres de la basílica i la seva consagració l'any 1211.

Santiago de Compostela, 1989, p. 95-105; TORRALBO SALMÓN, Laura, *Talleres escultóricos de Santa María de Uncastillo (s. XII)*, Universitat Autònoma de Barcelona, 2006, (Treball final Programa de Doctorat del Departament d'Art) p. 78-82.